

A NÉPESSÉG ÉS TELEPÜLÉSVISZONYOK KAPCSOLATA A MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉSEL CSONGRÁD MEGYÉBEN

Írta: MOHOLI KÁROLY

A mezőgazdaság földrajzi munkamegosztásának egyik fontos tényezője a népesség száma, szerkezeti megoszlása és földrajzi elhelyezkedése. Vizsgálataink során a népesség mint legfontosabb termelőerő és egyben az agrártermékek fő fogyasztója szerepel. A népsűrűség emelkedése és a mezőgazdaság fejlődése közötti kapcsolat a múltban igen szoros volt [1]. Az összefüggés a mezőgazdaság gépesítésének kezdeti időszakában még határozottan érvényesült, később elmosódott.

A gazdaságtörténeti vizsgálatok azt mutatják, hogy a mezőgazdaság új fejlődési szakaszai mindig a népességszám változásokkal voltak párhuzamosak. A XVIII. század első felében a török hódoltság utáni új telepítések, a városokból való kiköltözés, a mezőgazdasági termelés gyors ütemű fejlődését segítették elő, annak ellenére, hogy a népsűrűség az 1780-as évek végén is alig haladta meg a 20 főt km^2 -ként. A század második fele újabb átalakulás időszaka volt, amelynek folyamán a legelhető állattenyésztésről áttértek a sokkal több munkaerőt foglalkoztató és nagyobb eltartóképességű növénytermesztésre.

A XIX. században az Alföld nagyobb részére a gabonatermesztés egyoldalú felfutása és a legelőterületek csökkenése volt jellemző. Az ötvenes évektől kezdve a növénytermesztés változatosabbá vált. Fokozott szerepet töltek be — főleg a nagybirtokokon — az ipari növények (kender, repce, cirok, dohány), a paraszti gazdaságokban a zöldségfélék (paprika, hagyma), a homokon a szőlő- és gyümölcsfélék. A gabonakereskedelem révén kialakult hazai tőke, területünkön főként az élelmiszer- és kenderfondóipar fejlődését segítette elő. Az ipari munkásság csekély száma azonban még keveset hatott a népsűrűség alakulására. Éppen ezért a lakosság létszámának emelkedése elősorban a mezőgazdaság belterjessé válásával volt kapcsolatos.

Csongrád megye mai területén 1869-ben 269 803 lakos élt. A századfordulóra közel százezerrel növekedett a népesség (363 821), ami harminc év alatt egyharmaddal való emelkedést jelentett. A XX. században a népesség száma a háborús évektől eltekintve tovább nőtt, de a fejlődés üteme a korábbi évtizedekhez viszonyítva kisebb volt. Ebben az időben a lakosság létszámalakulására már jobban hatott az ipari fejlődés, továbbá Szeged kereskedelmi és kulturális szerepének megerősödése (1. táblázat).

Csongrád megye mezőgazdasági jellege ellenére már a kapitalizmus kibontakozása idején is sűrűn lakott volt. A századfordulón (83 fő/ km^2) az ország legnagyobb népsűrűségű területei közé tartozott. A lakosság megoszlása azonban már akkor is egyenlőtlen volt. A városok és közvetlen környéke mellett a Tisza-völgy balparti része, a Maros—Tisza szög népsűrűsége volt a legmagasabb.

A felszabadulás után a megváltozott társadalmi viszonyok hatása a népesedésben is tükröződött. A háborús évek után a természetes szaporodás emelkedett, de a nagyarányú elvándorlás következtében a megye népessége nem nőtt. Az elvándorlás egyrészt a mezőgazdaság átalakulásával, a gépesítéssel, másrészt Budapest és más ipari központok, továbbá a bányavidékek elszívó hatásával volt kapcsolatos. Csökkent a falusi lakosság, de Szeged kivételével a városok lélekszáma sem emelkedett (2. táblázat).

Az elvándorlás földrajzi megoszlása nagyon egyenlőtlen volt. Szegedet kiemelve a megye lakossága 1949—1965 között kerekén 6%-kal csökkent. Ugyanezen idő alatt Szeged népessége 35%-kal emelkedett. Legnagyobb mértékű volt a csökkenés az

1. táblázat

A népesség számának alakulása Csongrád megyében

Időpont	A népesség száma, fő			Az 1869. évi népszámlálás százalékában		
	Csongrád megye	Szeged	Együtt	Csongrád megye	Szeged	Együtt
1869. dec. 31.	222 974	46 829	269 803	100,0	100,0	100,0
1880. dec. 31.	238 056	48 580	286 636	106,8	103,7	106,2
1890. dec. 31.	270 851	56 422	327 273	121,5	120,5	121,3
1900. dec. 31.	295 722	68 099	363 821	132,6	145,4	134,8
1910. dec. 31.	316 303	79 058	395 361	141,9	168,8	146,5
1920. dec. 31.	323 963	83 868	407 831	145,3	179,1	151,2
1930. dec. 31.	335 965	90 409	426 374	150,7	193,1	158,0
1941. jan. 31.	342 730	92 019	434 749	153,7	196,5	161,1
1949. jan. 1.	342 443	86 640	429 083	153,6	185,0	159,0
1960. jan. 1.	335 104	98 942	434 046	150,3	211,3	160,9
1965. okt. 31.	320 345	116 090	436 435	143,5	250,0	161,9
1967. dec. 31.	320 000	121 000	441 000	143,5	258,5	166,9

2. táblázat

A népesség számának alakulása járásonként, városonként

Időpont	Makói	Szegedi	Szentesi	Csongrád	Hód- mező- vásár- hely	Makó	Szentes
	járás			város			
1869. dec. 31.	25 722	56 328	34 786	14 693	41 080	25 826	24 539
1880. dec. 31.	28 502	59 537	37 669	15 101	43 804	27 969	25 747
1890. dec. 31.	33 183	73 813	42 390	17 596	46 286	30 386	27 197
1900. dec. 31.	35 093	86 234	45 729	19 227	50 908	31 397	27 134
1910. dec. 31.	37 077	98 042	48 184	21 388	52 068	32 078	27 466
1920. dec. 31.	38 585	99 748	49 880	21 494	51 098	35 060	28 098
1930. dec. 31.	39 263	110 430	51 177	21 568	50 748	33 892	28 887
1941. jan. 31.	40 086	112 576	53 870	21 234	51 388	33 737	29 839
1949. jan. 1.	38 584	115 640	56 507	20 674	49 166	32 013	29 859
1960. jan. 1.	35 897	111 176	52 888	20 676	53 492	29 897	31 078
1965. dec. 31.	31 542	107 930	46 908	20 129	52 804	29 514	31 641
1967. dec. 31.	31 000	108 000	46 000	20 000	53 000	29 000	32 000

olyan szétszórtnak jellegű településeken, mint a szegedi járás nyugati fele, ahol a közlekedési hálózat gyenge, ingavándorforgalma nem alakulhatott ki és a lakosság állandó áttelepülésre kényszerült [2].

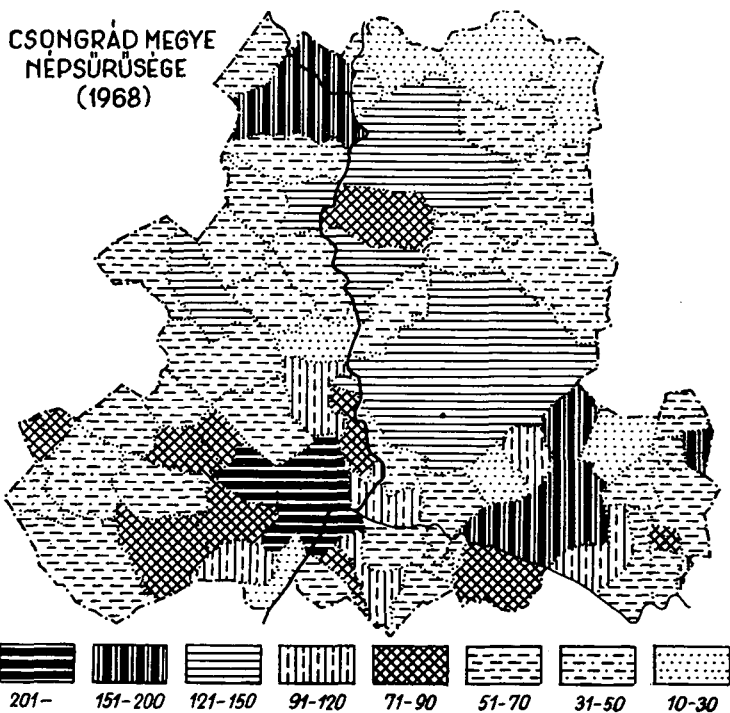
Fokozottan erős csökkenés mutatkozik a községektől távol fekvő tanyás-településekről is. Ez az arány jóval magasabb, mint a tanyák számának abszolút csökkenése. A Szatymaz, Domaszék, Csongrád és Szentes határában végzett településföldrajzi vizsgálatainkból kitűnt, hogy település központoktól 5 km-nél távolabb fekvő tanyákból 1949—1960 között több, mint 20%-ban költöztek el és a távozók 80%-a végleg elhagyta a megyét.

A népességcsökkenés különösen erős volt és közel két évtizeden át tartott Makón. Valamivel gyengébben érvényesült a makói járás területén fekvő községekben.

A járási jogú városok közül csak Szentesen (4%), és Hódmezővásárhelyen (9%) volt növekedés, de ezek gyarapodása is elmaradt a természetes szaporodástól, ezért elvándorlási mérlegük negatív. Csongrád népessége ma is csökken, mert népességvonzó hatása csaknem teljesen hiányzik. A városoktól eltekintve olyan községekben van nagyobb népességemelkedés, ahol a külterületi lakosság zárt településrendszerbe való átköltözése erős.

A népesség csekély mértékű emelkedése ellenére a megye átlagos népsűrűsége magas maradt (1965-ben 102/km²). Alig kisebb az országos átlagnál (108). Szegedet kiemelve a megye átlaga csak 78, de még így is jóval magasabb, mint Tolna (71,6), Bács-Kiskun (67,7), Hajdú-Bihar (65) vagy Somogy (59,7) megyéé. A mezőgazdasági jellegű megyék közül csak Szabolcs-Szatmár (94,7), Vas (83,4) és Zala (81) előzik meg.

A népsűrűség egyenlőtlen megoszlásában jól érvényesülnek a természeti viszonyok, a termelési szerkezet, valamint a településszerkezet. A természeti adottságok következtében legalacsonyabb a népsűrűség a Duna—Tisza közti homokháton és a Tisza-völgytől 15—20 km-re keletre fekvő nagyobb kiterjedésű szikes területeken. Alacsony értékek vannak az 1950 óta önállósult és még ma is jelentős százalékban tanyatelepülésekből álló községekben, továbbá ott, ahol külterjes szántóföldi művelés, valamint a rét és legelőgazdálkodás van túlsúlyban. Érdemes megemlíteni, hogy a népesség a járások területén ma is csökkenő tendenciájú és ezzel párhuzamosan a népsűrűség mutatói is mind alacsonyabbá válnak (3. táblázat).

1. ábra

3. táblázat

Közigazgatási egység	Népsűrűség	
	1960. I.	1967. XII.
Makói járás	68,5	62,1
Szentesi járás	50,3	46,7
Szegedi járás	70,4	68,3

Ma nagyobb népsűrűség a városokon kívül a Tisza-völgyben, a Maros—Tisza-szög intenzív kertészeti művelésű területein, továbbá a Békés—csanádi löszhát déli részén van (1. ábra). A Duna—Tisza közti hátság keleti peremén a belterjes gyümölcs (őszibarack és alma) és szőlőtermesztés helyén van nagyobb népsűrűség. Szatmáz—Balástya—Üllés—Ruzsa—Mórahalom—Domaszék által határolt őszibarack termőtáj átlagos népsűrűsége, — annak ellenére, hogy még sok a szétszórt tanyastelepülés — meghaladja a 80 főt. Itt a járási átlagnál jóval magasabb tömörülés kizárólag a belterjes mezőgazdasági termelés eredményeként jött létre. Ezzel szemben a járás DNy-i és Ny-i peremén a gyenge homoktalajokon csak 40—45 a népsűrűség.

A lakosság foglalkozás szerinti megoszlása

A keresők foglalkozás szerinti megoszlása megvilágítja az általános munkaerő-helyzetet, képet nyújt a nem mezőgazdasági népesség arányáról. A termelők és fogyasztók aránya pedig a megyei termelés helyi fogyasztásának mértékére enged következtetni. Csongrád megyében a sokoldalú iparfejlődés, a mezőgazdaság szocialista átalakulása következtében a mezőgazdasági népesség aránya lényegesen csökkent, és 1968-ban már az ipari dolgozókkal azonosra lett. Az aktív kereső népességben belül a mezőgazdasági keresők aránya (1960-ban) 50,7%-kal messze felülmúlta az országos átlagot (38,4). A következő 5 év alatt azonban a mezőgazdasági keresők száma kb. 24 ezerrel csökkent, ugyanakkor több mint 13 ezerrel nőtt az iparban foglalkoztatottak száma, és lényegesen megváltozott a két fő csoporthoz nem tartozók aránya (4. táblázat).

4. táblázat

*A foglalkoztatottság változásai Csongrád megyében
(ezer főben)*

	1960-ban		1965-ben	
Összlakosság	434,4		435,0	
Összes keresők	219,9	100 %	223,7	100 %
Mezőgazd. keresők	111,6	50,7	88,1	39,5
Ipari keresők	55,3	25,1	67,0	30,0
Egyéb keresők	53,0	24,2	68,6	30,5

A foglalkoztatottság változásait érdemes az országos adatokkal összevetni (5. táblázat).

A II. ötéves terv időszakában országosan a mezőgazdasági munkásság 6,5%-kal csökkent, ugyanezen idő alatt Csongrád megyében 10%-kal lett kisebb. A megyei

5. táblázat

A foglalkoztatottság változásai országos viszonylatban

	1960-ban		1965-ben	
Összlakosság	9 961,1		10 135,0	
Összes keresők	4 876,2	100 %	4 738,0	100 %
Mezőgazd. keresők	1 872,7	38,4	1 510,7	31,9
Ipari keresők	1 378,9	28,2	1 797,8	37,9
Egyéb keresők	1 624,5	33,4	1 430,0	30,2

csökkenés azonban nem párhuzamos az ipari munkásság növekedésével. Az ipari munkavállalók aránya megyei viszonylatban csak 5,7%-kal emelkedett, szemben az országos növekedéssel, ami elérte a 9,7%-ot. 1968-ra további eltolódások következtek be elsősorban az ipari dolgozók javára (arányuk 32,1%-ra emelkedett), míg a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya 32,5%-ra csökkent.

A mezőgazdasági népesség legnagyobb része a községekben él. Arányuk járásonként csaknem azonos. A makói és szegedi járásban 70%-os, míg a szentesi járásban 72%-os. A nem mezőgazdasági népesség elsősorban a városokban összpontosul, ahol számuk állandóan növekedik. Ez az emelkedés kis részben a helyi munkavállalók új munkakörbe állásából, nagyrészt a községekbe átköltözött, korábban mezőgazdasági keresőkből származik.

Szegeden a nem mezőgazdasági népesség növekedése 1949—1960 között csaknem megkétszereződött, majd azóta további 40%-kal emelkedett. Hódmezővásárhely, Szentes város jellege is megerősödött.

Az egykor megoldatlan feladatokat jelentő mezőgazdasági munkafelesleg a felszabadulás utáni átalakulás idején részben a földreform során keletkezett kisüzemekben helyezkedett el, másrészt ipari körzetekbe vándorolt. Az elvándorlás aránya az ötvenes évek közepéig állandóan emelkedett, majd 1957-től kezdve fokozatosan csökkent. A mezőgazdasági népesség gyors elvándorlása átmenetileg a mezőgazdaság egyes ágaiban munkaerőhiányt okozott. A gépesítés fokozott érvényesülésével azonban továbbra is mezőgazdasági munkaerőfelesleg lesz, ami csak az iparosítással vezethető le. 1960-ban az egy agrár keresőre jutó mezőgazdasági terület 5,9 kat. hold volt, alacsonyabb az országos átlagnál, de 1965-ben már kb. 6,3 és 1967-ben 7,1 kat. hold jutott 1 főre.

Az egy mezőgazdasági keresőre jutó mezőgazdasági, illetőleg szántóterület nem fejezi ki a munkaerővel való ellátottság helyzetét. Fontos tényezőként szerepel a keresők korösszetétele. Ebben a vonatkozásban egyre nagyobb százalékban jut kifejezésre a magasabb korosztályok részvétele a mezőgazdasági termelésben (6. táblázat).

6. táblázat

A mezőgazdasági keresők korösszetétele (1960-ban)

Terület	A keresők kora (év)			
	14	15—39	40—60	60—
Csongrád megye (Szeged nélkül)	0,6 %	43,1 %	32,1 %	24,2 %
Magyarország	0,6 %	41,5 %	37,2 %	20,7 %

A mezőgazdasági keresők korösszetételében az idősebb korosztályok aránya a II. öt éves terv időszakában, majd az azt követő években tovább emelkedett és 1967-ben már nagyon kedvezőtlené vált (7. táblázat). Az előregezés legerősebben a termelészövetkezetekben érvényesült.

7. táblázat

*A mezőgazdasági keresők korösszetétele 1967-ben
(Szeged nélkül)*

A keresők kora (év)			
14	15—39	40—60	60—
0,3	36,3	35,2	27,2

A korösszetétel még nagyobb különbséget mutat a külterületeken, illetőleg tanyatelepüléseken. 1960-ban, majd 1967-ben öt jellegzetes tanyakörzetben (Szatymaz, Domaszék, Csongrád, Szentes) 146 km²-en 8650 lakosra vonatkozólag végzett településföldrajzi kutatásokból kitűnt, hogy az 50 éven felüli keresők aránya a legerősebb. Az utóbbi években az eltolódás folyamata tovább tartott és a 18—50 év közötti munkavállalók fokozott csökkenése következett be (8. táblázat).

8. táblázat

*A mezőgazdasági népesség összetétele
a vizsgált tanyatelepülések alapján*

A keresők kora (év)					
Idő	14—18	19—30	31—40	41—50	51—
1960	8,6%	14,3%	15,1%	15,2%	46,8%
1967	7,2%	13,1%	14,4%	12,8%	52,7%

A mezőgazdaság munkaerővel való ellátottsága szempontjából hátrányos, hogy megyei viszonylatban alacsony, a legproduktívabb 15—39 év közötti korosztály aránya. Ezzel szemben magas (27,2%) a nyugdíj határon felüli dolgozóké. Ez utóbbi kedvezőtlen arány különösen erős a tanyatelepüléseken, ahol az 50 éven felüliek 52,7%-ban vannak. Megjegyzem, hogy a tanyai munkaerő korösszetétele szoros kapcsolatban van a művelési ágakkal. Szőlő- és gyümölcsstermesztő községek tanyavilágában jóval több a 19—50 év közöttiek aránya, mint a külterjes szántókon. Településföldrajzi vizsgálatainkból kitűnt, hogy a Szatymaz—Domaszék körzetében az 50 éven felüli keresők aránya csak 40%, a 14—18 évesek 9%-ot, a 19—30 évesek 18%-ot, a 31—40 évesek 16%-ot, míg a 41—50 évesek 17%-ot képviselnek. Ez arra enged következtetni, hogy a mezőgazdasági termelés jövedelmezőségének emelkedésével a korösszetétel kedvezőbb alakulása várható [3]. Ezzel kapcsolatban említhető, hogy a termelészövetkezetekben a mezőgazdasági munkaerő csökkenése a fő munkaidényben még nem áll egyensúlyban a gépesítés arányának növekedésével. 1960 óta az aktív korú tagok száma 10%-kal csökkent. Ugyanezen idő alatt 6,7%-kal lett kisebb az 50 év alattiak aránya, míg az 50 éven felülieké 10,7%-kal emelkedett.

Érdemes azonban megemlíteni, hogy az idényjellegű munkaerőhiány mellett éves viszonylatban felesleg van, ami a jelenlegi viszonyok között jelentősen hátrál-

tatja a termelőszövetkezetek még gyorsabb ütemű fejlődését. A fékező hatást elsősorban a családi munkaerő lekötésének kötelezettsége okozza. Ez a jelenlegi termelési szerkezet mellett sok gazdaságban fokozott élőmunka felhasználást eredményez és ezzel párhuzamosan csökkenti a gépesítést.

1968-ban még a termelőszövetkezeti tagok munkaerő lekötése sem volt teljesen biztosított. 6560 új belépővel emelkedett a tagok száma, de 1100 jelentkezőt munkaalkalom hiányában nem tudtak felvenni [4].

A szövetkezeti mozgalom kedvező helyzetét mutatja az a tény, hogy az új belépők kétharmada 40 évesnél fiatalabb és ebben a nők aránya 38%-os.

A kedvezőbb munkakörülmények, az új alapszabályban biztosított jogok az év közben rendszeresen fizetett és növekvő munkadíjak, a termelőszövetkezeti családtagok számára is vonzóvá teszik a kollektív gazdaságot, és azért mind többen választják állandó munkahelyül [5—6].

A megye termelőszövetkezeteinek taglétszáma 1968 végén 59330 volt. 4150 állandó alkalmazottat is foglalkoztattak. Az új belépőkkel jelentősen javultak a korviszonyok. Az összes dolgozó átlagos életkora 51-re csökkent, melyen belül a nem nyugdíjas és nem járadékos tagok átlaga 45 év volt. Az állandó alkalmazottaké viszont csak 35.

A kedvező korviszonyok alakulása mellett azonban nagyobb problémaként jelentkezett a 21 ezer családtag megfelelő munkába állítása. Ezek számára az igényelt mértékben foglalkozást biztosítani nem tudtak. Ebből következett, hogy a mintegy 70 ezer nyugdíj korhatárnál fiatalabb munkaerő egyötöde egyáltalában nem vett részt a közös munkában. A dolgozóknak több mint egynegyede száz napnál kevesebbet teljesített és csak 16500-an dolgoztak 250 munkanapnál többet.

A termelőszövetkezetek jelenlegi szerkezete mellett általánosan jellemző, hogy viszonylag kevés a rendszeres foglalkoztatást biztosító munkahely, ugyanakkor egyes munkaidőszakokban továbbra is munkaerőhiány mutatkozik. Ezzel kapcsolatos az a tény is, hogy közel kilencezer tag több mint 300, 10 órás munkanapot teljesített. Az időszakosan fellépő munkatorlódás a mezőgazdaság komplex gépesítésének megoldásáig továbbra is fennmarad és ezzel a távlati tervezésben számolni kell.

A települések népességviszonyai

Az 1950. évi közigazgatási reform megszüntette az óriáshatárú városokat és községeket. 1950-ben 14, majd 1952—1956 években még további 6 új község alakult. A nagyarányú felaprózódás következtében az egy településre jutó átlagos lélekszám 5008-ra csökkent, de még így is kétszerese az országos átlagnak.

A községi települések átlagos lélekszáma 3178. A szegedi és szentesi járás közel azonos átlagú (3710, ill. 3313), de a makói járásé csak 2112. Az előbbi két járásban sok a 2—6 ezer lakost számláló község, sőt vannak 8—9 ezer főt meghaladó települések is, ezzel szemben a makói járás 17 községe közül 9 nem éri el az ezer főt.

A községek kiterjedése is nagyon eltérő. A szentesi járás magas átlagával (11500 kh) tűnik ki. Több község határa meghaladja a 10 ezer kh-t, sőt vannak 18—21 ezer kh-t elérő községek is. A szegedi járásban (9157 kh átlag) néhány 10 ezer kh-t meghaladó határú község mellett sok a 6—9 ezer kh-dal rendelkező település. A makói járást (5156 kh átlag) két-három község kivételével a területi elaprózódás jellemzi.

A települések lélekszáma és kiterjedése fontos szerepet tölt be a nagy kiterjedésű termelőszövetkezetek kialakításában. Ma a legnagyobb kiterjedésű termelőszövetkezetek meglehetősen külterjes viszonyok között, főként a szentesi járás keleti felében valamint a szegedi járás nyugati peremén levő községekben vannak.

A városi lakosság aránya (54,2%-os) — a megye területébe Szegedet is beleértve — messze az országos átlag (40%) felett van, és az ipari körzetekhez viszonyítva is magas. 1949—1960 között 4,3%-kal emelkedett a városi lakosság és 1967-ben már elérte az 58,0%-ot. A nagyarányú növekedés több tényező együttes hatásának eredménye és városonként is eltérő.

Szegeden a lakosság létszáma 1949-hez (86 340 fő) viszonyítva 1967-re (121 000 fő) 40,1%-kal növekedett. A fejlődés egyrészt Szeged nagyarányú iparosításával, másrészt megyei és járási központtá való átalakulásával, továbbá mint a dél-magyarországi kulturális centrum fokozott kiépítésével kapcsolatos. A fejlődéshez nem kismértékben járul hozzá a környék kőolaj- és földgázbányászata, mely Szegedet energiatermelő adminisztratív központtá fejleszti. Az energia egyben az iparfejlesztés új útjait nyitja meg.

Hódmezővásárhely egy évtizeden át a megyeszékhely funkcióját töltötte be. Ezen idő alatt jelentős ipari objektumok épültek a városban, de a mezővárosi jellege továbbra is megmaradt. A közigazgatási székhely megszűnése óta a lakosság létszáma az elvándorlás következtében évente néhány száz fővel csökkent. 1949 (49166 fő) és 1960 között (53 505 fő), 8,9%-kal emelkedett a lakosság létszáma. Ezután átmeneti csökkenés következett és csak 1967-ben lett ismét kb. 2%-os növekedés. A csökkenés oka a hivatalnokok elköltözése mellett az ipar fejlődésének a természetes szaporodástól való elmaradása volt. Az ipar szívó hatása ma sem elégíti ki a mezőgazdaság gépesítésével felszabaduló agrárnépesség munkahely igényét.

Szentes lakossága 1949—1960 között csak 4,5%-kal emelkedett. Ehhez hozzájárult, hogy 1950-ben elvesztette megyeszékhely funkcióját és éveken át az elvándorlás magasabb volt a természetes szaporodásnál. Az újabban idehelyezett fémipari és könnyűipari telepek új munkaaljakokat teremtettek, de felszívó hatásuk itt sem elegendő. A lakosság létszáma 1960—65 között stagnált. Kisebb emelkedés csak 1967-ben vette kezdetét.

Csongrád teljesen agrárjellegű település, ahol a természetes szaporulat és a mezőgazdaságból felszabadult munkaerő egyaránt elvándorlásra kényszerült. A lakosság létszáma 1949—1960 között semmit sem változott, de 1965-re már 2%-os csökkenés következett.

Még az 1968 óta végrehajtott nagyobb arányú állami beruházások sem hoztak alapvető fordulatot, csak az el- és visszavándorlás került egyensúlyba.

Makó a két világháború között megyeszékhely volt és fontos kereskedelmi funkciót is betöltött. A közigazgatási reform funkcióját megszüntette, majd a hagyományos kereskedelem állami kézbe vétele jelentősen csökkentette a kereskedelmi alkalmazottak számát. A nagyüzemi hagymatermesztésre való gyors áttérés is zökkenőket okozott és többen abbahagyták a termesztést. A felszabaduló népesség foglalkoztatására pedig hosszú időn keresztül nem volt megfelelő ipari üzem, ezért sokan az erősebben fejlődő ipari központokba vándoroltak. Ezzel magyarázható, hogy 1949 (32 103 lakos) és 1960 (29 935 lakos) között 7%-kal csökkent a város lakossága. Makó ezzel az aránnyal országos viszonylatban is a legsúlyosabb visszaesést mutatta. Csak 1957 után alakult ki számottevő ipar (mezőgazdasági gépgyártás, asztalosipar, tejfeldolgozó, hagymaszárító és egyéb tartósító ipar), de a népmozgalom továbbra is negatív maradt.

1968. óta további nagyarányú beruházásokkal sikerült sokoldalúbb ipart teremteni. Ennek eredményeként az iparban dolgozók létszáma 1 év alatt 20%-kal (600 fő) nőtt. Korábban hasonló arányú emelkedés 4—5 év alatt következett be. Ezzel a lakosság létszámának további visszaesése megszűnt, sőt az el- és visszavándorlási mérleg már némi pozitívumot mutat.

A településtípusok és a mezőgazdasági termelés kapcsolatai

A mezőgazdasági termelés szoros kapcsolatban áll a települési viszonyokkal. A gazdasági élet továbbfejlesztése, a távlati tervezés felveti azt a problémát, hogy mennyiben felel meg a mai településhálózat a nagyüzemi gazdálkodás követelményeinek és milyen átalakítások szükségesek a termelés jobb szervezése érdekében [7]. Kérdés az is, hogy milyen kiterjedésű legyen a különböző termelési jellegű területeken egy-egy község határa, melyek az ideális lakosság létszámviszonyok, hol indokolt az új majorsági települések kialakítása.

A Dél-Alföld településhálózatára a községek és a mezővárosok vonatkozásában is egyaránt a zárt településmag mellett elhelyezkedő nagy kiterjedésű elszórt külterületi település, lényegében a tanya jellemző.

A tanyatelepülés kialakulásának a már ismert korszakával nem kívánok foglalkozni, csupán a XIX. század második felében jelentkező azon helyi sajátosságokat említem meg, melyek napjaink település állományát és elhelyezkedését erősen befolyásolják. Ebben a vonatkozásban különös figyelmet érdemelnek Szeged akkor nagy kiterjedésű határában megindult tanyaépítkezések. A paraszti tulajdonban levő földingatlanokon kívül, engedélyezték a városi tulajdonban levő hosszú lejáratú bérleteken való lakóház építkezéseket is.

Ezzel a szétszórt tanyák szervezettebb összekapcsolódására nyílt alkalom. Ugyanezen időben azonban a szórványtelepülések további terjedését az építési szabályrendeletek is elősegítették. A város zárt településétől a külterület felé haladva fokozatosan növelték azt a legkisebb területet, melyen még építkezést engedélyeztek. A körtöltésen kívül fekete földeken 5 kh, a homoki szőlőkben 3 kh, egyéb homokföldeken 10 kh volt az a legkisebb terület, melyen lakóházat építhettek. Néhány — már ebben az időben kialakuló zártabb települési rendszerben — mint Rószkén, Mihályteleken és Szatymazon 1 kh-on is engedélyezték az építkezést.

A legkisebb parcellák meghatározását azonban nem követte az épületek elhelyezésének szabályozása. Rendszerint csak a szomszéd mesgyéjétől való 20—40 m-es távolság betartása volt kötelező. A különböző időben kiadott szabályrendeletek a fő- és mellékutaktól való távolságot is állandóan változtatták. Ennek következtében még az útvonalak mentén sem alakult ki egységes tanyasor. Pl. mai 5-ös számú országos főútvonal mentén a századfordulón még 20 m-es távolságban lehetett építkezni. A 30-as évektől kezdve már 100 m-en belül nem engedélyeztek építkezést. Ez a kettősség ma jól szembevetendő.

A felszabadulás után a juttatott földeken ismét sok új tanya épült és a tanya-rendszer tovább fejlődött. Csak az 1950. évi közigazgatási reformot követő rendeletek tiltották meg a további külterületi építkezéseket és vetettek véget az évszázados települési forma további térhódításának.

A közigazgatási reform során a már korábban kialakult tanyaközpontok községekké váltak. Új központokat is kijelöltek és ezzel megkezdődött a tanyai lakosság fokozatos bevándorlása az épülő falvakba.

A mezőgazdaság szocialista átalakítása folyamán a tanya mint lakóhely elveszti szerepét, de egyrésze mint termelőhely továbbra is fennmaradhat és beilleszkedhet a nagyüzemi gazdálkodás keretébe. A lakó- és termelőhely kettőssége ugyanis a modern gazdálkodás keretében is fennáll és előnyösen befolyásolja a mezőgazdasági termelést.

Magyarországon a tanyatelepülések megszűnése, 1949. óta természetes folyamattá vált. A változást elősegítette a tanyaközpontok önállósulása, továbbá az új községhegyek kijelölése. Ezzel párhuzamosan a külterületi lakosság csökkenéséhez hozzájárult a fokozott elvándorlás is.

A különböző jellegű területeken végzett tanyatelepülési vizsgálatokból nemcsak a tanyák számának csökkenése, hanem a tanyák lakottsági viszonyai is jól tükröződtek. Szatymaz környékén vizsgált 342 tanyából 13 lakatlan (3,80%), 17 rom (4,97%) volt. A 312 lakott tanyából 72-n csak 50 éven felüliek (23,7%), a 72 tanyából 41 tanyán, az össztanyaszám 13,14%-án csak 60 éven felüliek éltek, 13 tanyát (4,16%) csak 70 éven felüliek lakták. A megvizsgált 312 tanya közül 22-ben csak 1 fő, míg 72-ben 2 fő élt.

A külterületi lakosság létszámcsökkenésére vonatkozólag még élesebb képet nyújt a főútvonalaktól és zárt településtől távolabb fekvő tanyavilág. Csongrád környékén 1961-ben végzett kutatásokból kitűnt, hogy 483 tanyából 31 (6,41%) rom, illetőleg lakatlan volt. A 452 tanya lakottsága pedig a további alakulásra engedett következtetni. 275 tanyán (60,84) csak 50 éven felüliek, ezen belül 124 tanyán (27,43%) csak 60 évnél idősebbek, míg 39 tanyán csak 70 éven felüliek éltek. Az adatokból világosan kitűnt, hogy a tanyák több, mint 60%-án az elöregedés nagy arányokban következett be. A tanyák többségében az idős szülők éltek. A gyermekek és unokák a községekbe, városokba vagy e területről éppen sokan más megyébe települtek. Az egyes tanyákon élők számának kifejezése is fényt vetett a további változásokhoz. 452 tanyából 50-ben (11,06%) csak 1 fő, 119-ben (26, 32%) csak 3 fő élt. Mivel a tanyák 37—38%-án csak egy vagy két személy élt, ez a tény önmaga is a szóránytelepülések fokozott megszűnésére engedett következtetni. Ezt igazolták ugyanezen erületen 1967-ben végzett újabb vizsgálatok, melyek folyamán megállapítást nyert, hogy a lakott anyák száma tovább apadt 409-re, ami hat év alatt kerekén 10%-os csökkenés.

A külterületi lakosság áttelepülésének üteme azonban a megye különböző részein nagy eltérést mutatott. A Duna—Tisza köze belterjesebb gazdálkodású homokterületein 1963-tól kezdve a zárt egységekbe való betelepülés erősen visszaesett. A háztáji gazdaságoknak a fejlődés jelenlegi körülményei közötti szerepének elismerése, a részleges közművesítés lehetősége a sortanyákban, azok fennmaradását még hosszabb távlatban biztosítja. Ugyanakkor a tanyák helyzetének átmeneti stabilizációja jelentős mértékben hozzájárult a felújítási munkák elvégzéséhez.

A megye északkeleti felében Szentes és Szarvas között fekvő Cserebökényben a kijelölt közigazgatási központ körül 20 év alatt a zárt településnek még a csirája sem bontakozott ki. A 18 ezer kh kiterjedésű község ma is 100%-os külterületi lakosságú. Magas még a külterületi lakosság azokban a községekben, melyek nagyhatarú városok területén létesültek.

70—80%-os külterületi arány a megye Ny-i felében a gyenge homoktalajokon fekvő községekben, továbbá a fő közlekedési vonalaktól elzárt Tisza-jobbparti részeken, valamint a szentesi járás keleti felében van. A kül- és belterületi lakosság megoszlása legkedvezőbb a makói járásban (1960-ban 14,6%). A szegedi és a szentesi járás területén azonban még ma is a lakosság közel fele külterületeken él (1960-ban 52,6% illetőleg 52,2%). Érdemes azt is megemlíteni, hogy a városok erős vonzó hatása lerontja a községesítést, mert a külterületről elköltözők jelentős része a jobb gazdasági feltételeket nyújtó nagyobb településekbe vándorol.

Az újabb időszak fejlődésére jellemző, hogy Tiszántúl nagyterületű községei határában kibontakozóban van a korábban, főleg Dunántúlra jellemző, majorsági település. A nagy kiterjedésű termelőszövetkezetek, állami gazdaságok állandóan foglalkoztatott dolgozói, a kedvezőtlen körülmények között fekvő és közművesítésre alkalmatlan tanyákról, a gazdálkodást irányító központokba költöznek, miáltal jellegzetes majorsági települések jönnek létre. A fő útvonalak közelében fekvő majorok közművesítettek, és a kiskereskedelmi üzletekkel való ellátottságuk jelentős önálló fejlődést tesz lehetővé.

Az új majorsági települések a községesítéssel ellentétes folyamatok jellemzői, a nagyüzemi mezőgazdálkodást azonban elősegítik. A felnőttek kulturális igényeit kielégítik, de az iskoláztatási problémákat csak a körzeti iskolák és kollégiumok kiépítésével biztosítják. Természetesen nagyobb majorsági központokba az osztott általános iskola kiépítése is lehetséges, mint ez a Szentés határában fekvő Pankotai állami gazdaságban már megvalósítást nyert.

A mezővárosok külterületi aránya a közigazgatási rendezés folyamán önállósult községek leválása következtében sokat javult (1960-ban 12—26% volt). Fejlődésük is kedvezően halad, mert a külterületekről elvándorló népesség kb. fele az ilyen központokba költözik. Itt az iparfejlesztéssel kapcsolatban kedvezőbb kereseti feltételek nyílnak, másrészt a kulturális adottságok jóval kedvezőbbek. A mezővárosok azonban a mezőgazdasági termelés szempontjából is egyre fontosabb szerepet töltenek be. Lehetőséget biztosítanak nagy kiterjedésű termelőszövetkezetek kialakítására. A lakosság nagyobb központokba való tömörülése egyben a szolgáltató és kulturális intézmények jobb kiépítését is lehetővé teszi.

A mezőgazdaság fejlődésének jelenlegi szakaszában a korábbi periférikus területekre való vándorlást felváltotta a nagyobb községekbe, városokba való betelepülés. Ez a vándorlás egyben a birtokviszonyok alakulását is maga után vonta. Míg a múltban a mezőgazdasági művelés kiterjesztésével a birtokok felaprózódása járt, addig ma éppen az ellenkező folyamat játszódik le. A tanyák megszűnése a külterületi népesség tömörülése a korszerű termelés számára kedvező birtokviszonyok kialakítását teszi lehetővé.

IRODALOM

- [1] ENYEDI GY.: A Délkelet-Alföld mezőgazdasági földrajza. Bp. 1964.
- [2] KSH Csongrád megye statisztikai évkönyvei 1957—1968.
- [3] МОХОЛИ К.: A munkaerővel való ellátottság hatása egyes belterjes növénytermesztési ágak körzetviszonyainak alakulására. Főisk. Tud. Közl. Szeged, 1965, 123—128.
- [4] KSH Csongrád megyei Igazgatósága negyedéves jelentései az 1968., 1969. évekről. Szeged, 1968—1969, kézirat.
- [5] KSH Csongrád megyei Igazgatósága: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdálkodási színvonalának differenciáltsága a földminőség szerint. Szeged, 1969, kézirat.
- [6] KSH Csongrád megyei Igazgatósága: Kooperáció a zöldségtermelés, feldolgozás, forgalmazás terén 1961—1968. Szeged, 1969, kézirat.
- [7] МОХОЛИ К.: Gazdaságföldrajzi feltételek a zöldségtermesztő tájkozterek kialakításához a Duna—Tisza köze déli részén. Főisk. Tud. Közl. Szeged, 1965, 129—143.
- [8] ENYEDI GY.: A mezőgazdasági jövedelem területi különbségei az Alföldön. Földr. Ért. 1966, 297—307.
- [9] SIMON L.: Alföldi homokterületek mezőgazdasági problémáiról és az új gazdasági mechanizmusról. Földr. Közl. 1966, 115—128.

СВЯЗЬ НАСЕЛЕНИЯ И НАСЕЛЁННЫХ ОТНОШЕНИЙ С СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫМ ПРОИЗВОДСТВОМ В ЧОНГРАДСКОЙ ОБЛАСТИ

К. Мохолу

Одним из важных факторов географического распределения труда в сельскохозяйственном производстве является численность населения, её структурная пропорция и географическое размещение. В прошлом между ростом численности населения и развитием сельского хозяйства была тесная связь. В наши дни, в связи с социалистическим преобразованием сельского хозяйства и с механизацией эта связь стала еле заметной. Сегодня в первую очередь сильная индустриализация создаёт большую численность населения и в соответствии с этим для сёл областей, имевших ранее ярко выраженный сельскохозяйственный характер, стало

характерным переселение с одной стороны в местные центры, а с другой стороны в промышленные центры с общегосударственным значением.

С 50-х годов в Чонградской области больше чем на протяжении десятилетия с хуторов и из деревень с неблагоприятными транспортными отношениями и из нескольких городов переселялись главным образом в промышленный район Боршод и в столицу. После этого главным образом сильное развитие Сегеда проявляло привлекательное влияние почти на всю область.

Вследствие многостороннего промышленного развития и социалистического преобразования сельского хозяйства сельскохозяйственное население сильно сократилось (в 1960 году 50,7%, в 1968 году 32,5%) и в 1968 году стало соразмерным с рабочими промышленности.

Параллельно со снижением численности работников сельского хозяйства в продолжение долгого времени неблагоприятно формировались возрастные отношения. Из исследований, проведённых на хуторах окрестностей Сатьмаз, Домасек, Чонград, Сентеш определили, что пропорция людей за 50 лет в 1960 году было 46,8%, в 1967 году 52,7%. Выяснилось и то, что в районах как Сатьмаз, Домасек, выращивающих виноград, фрукты и овощи, численность людей за 50 лет была только 40%.

За последние годы кооперативы окрепли. Этим объясняется, что в 1968 году число их членов выросло на 6560 человек. Вступила главным образом молодёжь и этим среднее число членов пенсионеров снизилось до 45 лет.

Нынешние структурные условия кооперативов не обеспечивают непрерывной занятости на весь год (в 1968 году дальнейших 1100 желающих не могли принять из-за недостатков работы), но в главное рабочее время оказывается нехватка рабочей силы. Периодически выступающее накопление работы остаётся до комплексной механизации сельского хозяйства и этим нужно считаться при перспективном планировании.

С административной реформой, осуществлённой в 1950 году, и с социалистическим преобразованием сельского хозяйства, начался процесс создания сёл, распространившийся почти на территории всей области. На территориях за Тиссой в большом количестве прекратились хутора, но на песчаных территориях между Дунаем и Тиссой остались. После признания значения приусадебного хозяйства членов кооперативов положение хуторов временно стабилизировалось. Часть их как место производства и дальше может существовать и может приспособиться к рамкам крупного хозяйства. В связи с этим началась частичная коммуналлизация рядовых хуторов.

Для развития последнего времени характерно, что в сёлах за Тиссой с большими окрестностями работники кооперативов и госхозов с хуторов неблагоприятного условия переселились в центры, управляющие производством и этим образуются усадебные поселения. Усадьбы, лежащие вблизи главных магистралей, коммунализованы и снабжены магазинами. Усадебные поселения характерны для процессов, противоположенных созданию сёл, но способствуют крупному хозяйству. Они обеспечивают и культурные потребности взрослых, но проблемы обучения можно решить только созданием районных школ и системы общежитий.

DIE BEZIEHUNGEN ZWISCHEN BEVÖLKERUNG UND SIEDLUNGSVERHÄLTNISSEN

Von

K. Moholi

Ein wichtiger Faktor der geographischen Arbeitsaufteilung der landwirtschaftlichen Produktion ist die Zahl, die strukturelle Verteilung und die geographische Platzierung der Bevölkerung. In der Vergangenheit bestanden zwischen der Erhöhung der Bevölkerungsdichte und der landwirtschaftlichen Entwicklung enge Beziehungen. In unseren Tagen kommt infolge der sozialistischen Umwandlung und der Maschinisierung dieser Zusammenhang kaum zur Geltung. Heutzutage schafft vor allem die starke Industrialisierung eine grössere Bevölkerungsdichte und dementsprechend ist das Abwandern aus den Gemeinden der einst ein typisch landwirtschaftliches Profil aufweisenden Komitate teils in die lokalen Zentren, teils in Zentren von Landesbedeutung, charakteristisch.

Im Komitat Csongrád sind seit den 1950-er Jahren über ein Jahrzehnt lang Leute aus den Einzelgehöften bzw. Maierhöfen, sowie aus Dörfern mit ungünstigen Verkehrsverhältnissen und einigen Städten besonders in die Industriegegend bei Borsod bzw. in die Landeshauptstadt — Budapest — gezogen. Dann hat hauptsächlich Szeged mit seiner enormen Entwicklung sozusagen auf das ganze Komitat grösse Anziehungskraft ausgeübt.

Infolge der vielseitigen industriellen Entwicklung und der sozialistischen Landwirtschaftsreform

hat die landwirtschaftliche Bevölkerung stark abgenommen (1960:50,7%, 1968:32,3%) und 1968 betrug ihr Verhältnis das gleiche wie das der Industriearbeiter.

Parallel mit dem Abnehmen der Zahl der landwirtschaftlichen Arbeiter haben sich lange Zeit hindurch auch die Altersverhältnisse ungünstig gestaltet. Nachforschungen in den Gehöftgegenden um Szatymaz, Domaszék, Csongrád und Szentes haben ergeben, dass die Beteiligung der über 50-Jährigen 1960 46,8% und 1967 52,7% betrug. Besiedlungs-geographische Untersuchungen haben auch feststellen lassen, dass in den ausgesprochen Wein-, Obst- und Gemüsebau betreibenden Distrikten wie Szatymaz und Domaszék, das Verhältnis der über 50-Jährigen nur 40% ausmacht.

In den letzten Jahren haben die Produktionsgenossenschaften eine Stabilisierung erfahren. Diesem Umstand ist es zuzusprechen, dass die Zahl ihrer Mitglieder im Jahre 1968 um 6560 gestiegen ist. Die Neueintretenden waren hauptsächlich junge Menschen und mit ihnen ist der Durchschnitt der nichtpensionierten und keine Zeitrente beziehenden Mitglieder auf 45 Jahre zurückgegangen.

Die gegenwärtigen Strukturverhältnisse der Produktionsgenossenschaften sichern keine ganzjährig-kontinuierliche Beschäftigungsmöglichkeit (1968 konnten weitere 1100 neue Angemeldete wegen Arbeitsmangels nicht aufgenommen werden), während in den Hauptarbeitsperioden ein Mangel an Arbeitskräften besteht. Die zeitweilige, periodische Arbeitsanhäufung wird, bis zur komplexen Motorisierung bestehen bleiben und dies muss bei der perspektivistischen Planung in Betracht gezogen werden.

Mit der Verwaltungsreform von 1950 und der sozialistischen Umgestaltung der Landwirtschaft hat ein fast auf das ganze Komitat ausgedehnter Prozess zur Dorf- bzw. Gemeindeneuerrichtung eingesetzt. Jenseits der Theiss sind Einzelgehöfte in grosser Zahl aufgelassen worden, in den Sandgebieten zwischen Donau und Theiss aber bestehen sie weiter. Nach der Anerkennung der Bedeutung der Hausumgebungs-Wirtschaft der Produktionsgenossenschaftsmitglieder hat sich die Situation der Einzelgehöfte vorübergehend stabilisiert. Ein Teil derselben darf als Produktionsort auch weiter hin bestehenbleiben und sich dem Rahmen der grossbetrieblichen Wirtschaft einfügen. In Verbindung hiermit hat die teilweise Kommunalisierung der Reihen-Maierhöfe begonnen.

Charakteristisch für die Entwicklung der neueren Periode ist, dass jenseits der Tisza in den grossen Gemeinden die in Produktionsgenossenschaften und staatlichen Wirtschaften Tätigen aus den ungünstig gelegenen Gehöften in die die Produktion steuernden Zentren ziehen, wodurch typische Maier-Siedlungen entstehen. Die nahe den Hauptverkehrswegen gelegenen Maierereien sind kommunalisiert und mit Kleinhandels-Geschäften versehen. Die Maier-Siedlungen sind Charakteristika der einer Gemeindeneuerrichtung entgegenwirkenden Prozesse, begünstigen aber die grossbetriebliche Wirtschaft. Sie sichern auch die kulturellen Ansprüche der Erwachsenen, wogegen das Schulungsproblem der Kinder und Jugendlichen nur durch den Ausbau von Bezirksschulen und einem Kollegien-System zu lösen ist.